

УДК 396:316.3

ТЕТЯНА БУРЕЙЧАК,

кандидат соціологічних наук, доцент кафедри історії та теорії соціології Львівського національного університету імені І.Франка

Погані часи для чоловіків? Соціологічні інтерпретації кризи маскулінності

Анотація

Метою статті є аналіз сучасних способів концептуалізації кризи маскулінності. Зокрема, автор звертає увагу на той факт, що в академічних дискусіях звернення до цього феномена часто передбачає суттєво різні способи його розуміння. З огляду на це в роботі запропонована класифікація основних підходів до теоретичної інтерпретації кризи маскулінності. Серед них виокремлюються історичний підхід, відповідно до якого криза маскулінності – це продукт соціальних трансформацій XIX–XX століть; есенціалістський, який робить наголос на тому, що криза маскулінності існувала завжди і є невіддільним аспектом гегемонної маскулінності; критичний підхід, згідно з яким криза маскулінності є результатом моральної паніки та дискурсивним продуктом, що є далеким від реальності. У статті також запропоновано розрізняти поняття “криза маскулінності” та “кризовий досвід чоловіків” і проаналізовано, яким чином виокремлені теоретичні підходи апелюють до цих концептів.

Ключові слова: криза маскулінності, кризовий досвід чоловіків, гегемонна маскулінність

Останніми роками в українському академічному, політичному та публічному дискурсах спостерігається “винайдення маскулінності”, а саме посилення уваги до питань, пов’язаних з чоловіками. Порушуються питання розгляду чоловіків як індивідуальних та колективних соціальних агентів, соціальних норм, що регулюють їхню поведінку, особливостей їхнього способу життя тощо. Цю проблематику досліджують, зокрема, і в соціологічній

перспективі [Марценюк, 2008; Бурейчак, 2008; Bureychak, 2009; Janey, 2009; Рябчук 2008; Стрельник, 2009; та ін.]. Відбуваються круглі столи, присвячені обговоренню проблем чоловіків¹, створюються чоловічі громадські організації², які намагаються розв'язати ці проблеми у практичній площині. Специфікою такого “винайдення” є, по-перше, увага до особливого гендерного досвіду чоловіків, тобто визнання того, що чоловіки є такими, якими вони є, не лише від природи, а й великою мірою через впливи історичного, політичного, економічного, соціального та культурного характеру; по-друге, переконання в тому, що йдеться про цей проблемний досвід, тобто що чоловіки часто реагують на сучасні соціальні трансформації в негативний або деструктивний спосіб або, іншими словами, що сучасна маскуліність перебуває в кризі. Мас-медіа особливо підігривають цю дискусію, апелюючи до “девальвації чоловіків”³, їхньої соціальної та фізичної деградації⁴, дефіциту⁵, подеколи навіть вимагають занести їх у Червону книгу⁶. Спільним для більшості такого кшталту дискусій, як академічних, так і публічних, є брак чіткого розуміння кризи маскуліності, її причин та наслідків. Це, своєю чергою, спричиняється до непослідовності та хаотичності висвітлення цього питання, примушуючи замислитись над тим, про що, власне, йдеться — про кризу маскуліності чи кризу репрезентації, тобто чи існують реальні причини до занепокоєння з приводу ситуації чоловіків. Чи не є це лише певним дискурсивним продуктом, результатом моральної паніки? А якщо так, то це тягне за собою додаткові запитання стосовно того, якими тоді можуть бути причини занепокоєння, яке його місце в сучасному соціально-політичному контексті, яким чином ці дискурси впливають на кризу як певний реальний досвід чоловіків. Неясно також, чи криза маскуліності є доконаним фактом або ж йдеться про певну загрозу такої кризи в майбутньому. Проб-

1 Наприклад, круглий стіл “Роль чоловіка в сім’ї та громаді” (Комсомольськ, Центр розвитку дитини і сім’ї “РОДІС”, 25 листопада 2010 року), круглий стіл “Гендерні проблеми чоловіків” (Харків, Головне управління у справах сім’ї, молоді та спорту Харківської облдержадміністрації, 5 листопада 2010 року), круглий стіл “Становище чоловіків в Україні” (Київ, Верховна Рада, 19 лютого 2009 року), круглий стіл “Залучення чоловіків до боротьби з гендерним насиллям” (Луганськ, Фонд народонаселення ООН в Україні, 25 вересня 2008 року) тощо.

2 В Україні створені та діють такі організації, як українсько-шведський проект “ОЛЕГ” (Вінниця), “Адаптаційний чоловічий центр” (Тернопіль), “Міжнародний Союз Мужніх Татусів” (Слов’янськ, Донецька обл.), “ТОРО”, тато-школи (Кіровоград), школа батьківської компетентності “Станіславський тато” (Івано-Франківськ), Громадський центр “Чоловіки проти насильства” (Херсон, Луганськ), “Асоціація мужніх татусів Вінниччини” (Вінниця) та ін.

3 Годованець О. Девальвація чоловіків, або За кого виходити заміж українським жінкам? // Главред. — 24.07.2008.

4 Коваленко Н., Лащенко О. “Квола стать”. Чи справді в Україні вимирають чоловіки? // Радіо Свобода. — 22.05.2009.

5 ТСН від 18.06.2010.

6 Газета “День” № 174 від 12.10.2006.

лемною залишається її концептуалізація кризи маскулінності, а саме розрізнення кризи маскулінності як певного концепту і кризи чоловіків (або чоловіків у кризі) як певного життєвого досвіду. З огляду на це, метою статті є теоретичний аналіз проблеми кризи маскулінності, зокрема, розгляд та систематизація основних теоретичних підходів до пояснення цієї проблеми, а також з'ясування причин та індикаторів кризи маскулінності, які підтверджують або спростовують існування цього феномена.

Насамперед варто з'ясувати специфіку понять “маскулінність” та “криза”. В сучасній академічній думці широко визнаною є ідея плюральності маскулінностей та неможливості окреслити все багатоманіття досвідів чоловіків одним загальним поняттям маскулінність. Отже, у випадку обговорення питання “кризи маскулінності” йтиметься не про маскулінність загалом, а про її особливе визначення, що відповідає панівному традиційному її розумінню, проявам та практикам. Рейвін Коннел визначає таку маскулінність як гегемонну та зазначає, що для неї характерне прагнення домінування, орієнтація на роботу, демонстрація фізичної переваги та брак емоційного компоненту. Гегемонна маскулінність завжди конструюється стосовно інших маскулінностей та фемінностей, підпорядкованих їй [Connell, 1987]. Таким чином, я обмежу цю дискусію обговоренням маскулінності, що відповідає патріархатній гендерній системі й легітимуює її, водночас я усвідомлюю, що існують інші розуміння маскулінності, кризові стани яких можуть мати інші причини та наслідки.

Іншим ключовим поняттям у цій розвідці є “криза”. Застосування його в парі з маскулінністю є досить проблемним. Гегемонна маскулінність функціонує на різних рівнях суспільства, тому її кризові стани можуть визначатися суттєво іншим чином. Якщо розглядати кризу маскулінності як кризу самоідентифікації, то вона має виявлятися як певна проблематичність реалізації (performing) ідентичності в соціальному просторі, наслідками чого можуть бути деструктивні практики, спрямовані на себе або інших, зокрема, депресія, песимізм, неадекватна соціальна поведінка, надуживання алкоголю, наркотиків, агресія, насильство, суїциди тощо. Найчастіше криза ідентичності пов'язана зі змінами соціальних умов та складністю адаптації до них. Однак, як буде продемонстровано далі, кризу можна розглядати також як перманентну ознаку ідентичності. В цьому разі йдеться про конкретний життєвий досвід з ознаками проблемності. На мою думку, в цій ситуації адекватніше використовувати терміни “чоловіки у кризі” або “кризовий досвід чоловіків”. Коли йдеться про зміни панівних соціальних уявлень про гегемонну маскулінність, здатні ставити під сумнів її зміст та способи легітимації, доцільнішим є поняття “криза маскулінності”.

Водночас у теоретичних дискусіях категорії “кризовий досвід чоловіків” та “криза маскулінності” часто не розмежовують, хоча йдеться про суттєво різні феномени. Слід особливо наголосити, що криза маскулінності зовсім не обов'язково має спричинятися до кризових досвідів чоловіків і навпаки. Ці два феномени взаємовпливові, але не взаємозумовлюють одне одного. На підтвердження цієї тези можна навести приклад Скандинавських країн, у яких уявлення про маскулінність та фемінність в останні десятиліття зазнали істотних трансформацій у бік зменшення бінарного проти-

ставлення та зростання критики проявів гегемонної маскулінності, водночас тривалість та якість життя чоловіків там залишаються на дуже високому рівні порівняно з іншими країнами. В цій ситуації можна, узагальнюючи, говорити про наявність потенційної кризи маскулінності як концепту та відносну відсутність кризи у вигляді деструктивних аспектів життєвого досвіду чоловіків.

Деякі теоретики критикують концепт “кризи маскулінності”, звертаючи увагу на неадекватність поєднання цих двох понять. Зокрема, Р.Коннел вважає, що оскільки маскулінність є не когерентною системою, а певною конфігурацією гендерної практики в конкретному історичному контексті, то говорити про неї як про таку, що перебуває у стані кризи, недоцільно. Натомість можна говорити про її трансформацію або руйнування панівного її розуміння [Connell, 1995: р. 84]. З огляду на це Р.Коннел пропонує застосувати термін “кризові тенденції”, які окреслюють загальний стан сучасного гендерного порядку. Ці кризові тенденції охоплюють три складові структури гендерного порядку: по-перше, *відносини влади*, а саме вимоги рівних економічних, політичних та соціальних прав і можливостей для жінок та чоловіків, а також рівного доступу їх до влади; по-друге, *виробничі відносини*, тобто можливості самореалізації жінок у трудовій сфері, технологічні зрушення, що спричиняють переосмислення гендерних обмежень певних професій, а також вимоги гендерної рівності у привласненні продуктів суспільної праці та доступу до багатства; по-третє, *катексис*, або *сексуальні бажання* і пов’язане з цим зростання соціальної прийнятності *не-гетеросексуальності* та жіночих сексуальних бажань [Connell, 1995: р. 85–86]. Таким чином, Р.Коннел, по суті, апелює до тенденції занепаду патріархату — ідеї, яка викликає досить неоднозначне сприйняття та критику з боку гендерних дослідників (див., напр.: [Edwards, 2005: р. 18]).

Незважаючи на певну змістову розпливчатість, ідея кризи маскулінності міцно вкорінилася в академічному дискурсі як одна з найчастіше обговорюваних проблем у галузі сучасних гендерних досліджень. Цей концепт часто артикулюється в контексті дискусій про злочинність, насильство, батьківство, роботу з дітьми, сексуальність, одруження, маргіналізацію, гендерні відповіді на глобалізацію тощо.

Усвідомлюючи теоретичну неоднозначність терміна “криза маскулінності”, деякі дослідники пропонують виокремлення певних напрямів його концептуальної операціоналізації. Наприклад, Т.Едвардс говорить про “кризу ззовні” (англ. “crisis from without”) та “кризу зсередини” (англ. “crisis from within”) [Edwards, 2005: р. 7–8]. “Криза маскулінності ззовні” охоплює емпірично фіксовані *зміни соціального становища чоловіків* у таких інститутах, як сім’я, освіта та робота. Ідеться, першою чергою, про відносне послаблення безпеляційних у минулому привілеїв та владних позицій чоловіків у цих сферах. “Криза маскулінності зсередини” передбачає більш складні для емпіричної фіксації *зміни досвідів та ідентичностей чоловіків* стосовно свого соціального становища як чоловіків. У цьому випадку йдеться про відчуття безпорадності, беззмістовності та невизначеності, які потенційно переживають чоловіки з огляду на ослаблення їхніх владних соціальних позицій. Центральним в обох випадках є питання влади, яке є визначальним

для визначення як маскулінності загалом, так і її кризи. Т.Едвардс наголошує, що соціологічна література про кризу маскулінності часто містить суміш теоретичних та ідеологічних засад пояснення цього феномена. Відповідно, він виокремлює три перспективи: *історичну*, яка стверджує безпрецедентність сучасної кризи маскулінності; *психоаналітичну*, яка акцентує інтерпретацію кризи в психологічних термінах і меншою мірою звертає увагу на ширші соціальні та економічні трансформації; *постструктуралістську*, яка здійснює теоретичну деконструкцію кризи маскулінності на засадах антиесенціалізму та зосереджується на питаннях влади і сексуальної політики [Edwards, 2005: р. 17]. Класифікація Т.Едвардса охоплює основні тенденції в розгляді кризи маскулінності, однак не відображає множини інтерпретацій, які мають спільні вихідні позиції в розумінні цього феномена.

На основі аналізу сучасних соціологічних праць, які порушують це питання, я пропоную дещо іншу класифікацію головних підходів до розуміння кризи маскулінності. Зокрема, я виокремлюю три основні перспективи розуміння суті цього феномена — історичну, есенціалістську та критичну. Назви цих підходів передбачають окреслення їх дескриптивної сутності. Перший підхід (історичний) розглядає кризу маскулінності як нове безпрецедентне явище, спричинюване соціальними, культурними, економічними та політичними трансформаціями починаючи з середини ХІХ століття. Другий підхід (есенціалістський) переконує у протилежному, а саме, що криза маскулінності існувала завжди як невіддільний аспект маскулінності, який має тенденцію актуалізуватися/загострюватися у певні історичні періоди. Відповідно до третього (критичного) підходу, спекуляції стосовно кризи маскулінності на сьогодні не мають достатніх підстав, і криза маскулінності є результатом моральної паніки, певним дискурсивним продуктом, що має мало спільного з реальністю. Розгляньмо докладніше сутність цих бачень кризи маскулінності.

Історичний підхід: криза маскулінності — продукт соціальних трансформацій ХІХ–ХХ століття

В основі історичного підходу лежить ідея про те, що маскулінність має динамічну природу, проте її зміни не завжди мають наслідки, оцінювані як конструктивні. Сучасна криза маскулінності розглядається як унікальний соціокультурний продукт ХІХ–ХХ століть. Її основними факторами є процеси модернізації, індустріалізації, бюрократизації праці, посилення вимог гендерної рівності, зростання конкуренції на ринку праці з боку жінок, де-стабілізації сімейної ієрархії. Сюди також належать зростання значення підкріплення ідентичностей через конс'юмеристські практики, розвиток гей-рухів, комерціалізацію чоловічого зовнішнього вигляду, поширення андрогінних чоловічих ідентичностей, метросексуальності тощо [Faludi, 1999; Clare, 2000; Segal, 2006]. Ці чинники у своїй сукупності сприяють зміні гендерного балансу, що ускладнює виконання чоловіками традиційних ролей та підважує їхні владні позиції.

Однією з найбільш значущих соціальних змін ХХ століття стало вирівнювання прав жінок і чоловіків, закріплюване та гарантоване багатьма краї-

нами на державному рівні. З огляду на це сучасна криза маскулінності пояснюється як реакція чоловіків на зростання конкуренції з боку жінок, як наслідок втрати безумовної влади та панування в багатьох сферах суспільного життя, закріплених за чоловіками впродовж тривалого історичного періоду. Ці процеси особливо помітні на прикладі трансформації гендерних уявлень, норм та ролей стосовно праці, сім'ї та конструювання зовнішнього вигляду.

Сфера праці. Традиційно робота та зайнятість розглядається як важливий аспект чоловічої ідентичності, що набуває особливого значення в модерних західних індустріальних капіталістичних суспільствах. У контексті деяких соціологічних теорій, наприклад, теорії статевих ролей, робота є фундаментальним компонентом чоловічої ролі. Індикатором успіху чоловіків у житті вважається успіх та досягнення в роботі та кар'єрі. Разом із тим ситуація на ринку праці може не завжди сприяти такому способу утвердження маскулінності. Модернізація, індустріалізація, урбанізація та згодом переорієнтація на сервісну економіку спричиняються до скорочення зайнятості чоловіків та її нестабільності у сфері виробництва, а також стигматизації тих чоловіків, які втратили “справжню чоловічу роботу”, роботу, ґрунтовану на фізичній праці [Weynon, 2002: р. 87; Messner, 2006: р. 74]. Водночас ці процеси супроводжуються зростанням трудової зайнятості жінок та вимог гендерної рівності у сфері праці.

У пострадянському контексті найдраматичнішим моментом для статусної динаміки були початок та середина 1990-х років — час після розпаду Радянського Союзу, що був позначений не лише стрімким погіршенням матеріальної ситуації, а й відчутною для значної частини населення нисхідною статусною мобільністю. Утім, оскільки традиційні гендерні нормативи більшою мірою акцентують важливість самореалізації в публічній сфері для чоловіків, ніж для жінок, втрата соціального статусу була більш болючою саме для цієї гендерної групи [Шевченко, 2002; Здравомыслова, Темкина, 2002]. Для певних українських чоловіків розв'язанням цієї проблеми стало її психологічне уникнення через звернення до алкоголю та наркотиків. Середина 1990-х років позначалася зростанням кількості чоловіків, що страждають на алкогольні та наркотичні uzалежнення та розлади. Проте офіційна статистика радянського та пострадянського часу різниться за рівнем валідності, тож підтвердити ці тенденції компаративним аналізом на підставі надійних статистичних даних у цій ситуації проблематично. Натомість можна простежити динаміку тривалості життя населення наприкінці радянського та на початку пострадянського періоду (рис. 1).

Як демонструють ці дані, тривалість життя населення України впродовж цього періоду знижується, однак у випадку чоловіків цей показник зменшується більшою мірою порівняно зі скороченням тривалості життя жінок. Зокрема, з 1986 до 1995 року тривалість життя чоловіків скорочується на 5 років (з 66,9 до 61,2), тоді як у випадку жінок ця різниця становить 2,5 року (з 75 до 72,5) [Human Mortality Database, s.a.]. Очевидно, що визначення міри деструктивного впливу економічної кризи на чоловіків та жінок вимагає більш ґрунтовних досліджень, однак навіть із цих даних можна простежити деякі гендерні відмінності досвідів, які можуть бути пов'язані з негативними наслідками економічних процесів.

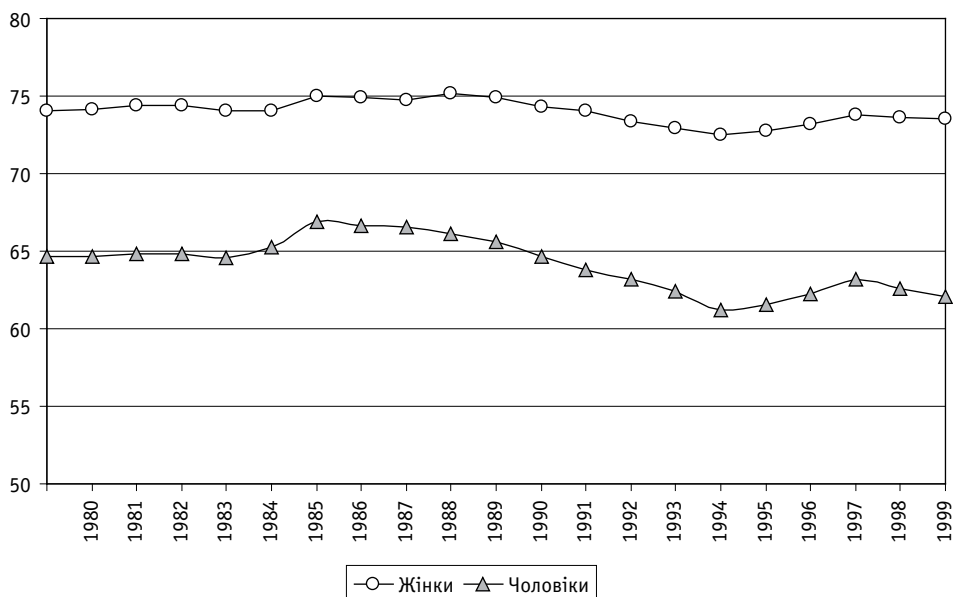

Рис. 1. Динаміка тривалості життя жінок та чоловіків в Україні (1980–2000)¹

Сімейна сфера. Зміна ролі чоловіка в сім'ї найбільш фундаментально пов'язана зі змінами гендерних позицій на ринку праці. Зайнятість жінок в оплачуваній трудовій сфері спричинилася до появи домогосподарств із двома, хоча зазвичай нерівними, джерелами доходів. Це — разом із проблемами працевлаштування та кар'єрного просування в умовах нестабільної економічної ситуації — суттєво підриває позицію чоловіка як єдиного сімейного годувальника та послаблює владу чоловіка в родині. Звісно, у більшості розвинених країн, включно з Україною, зайнятість жінок у професійній сфері перетворилася на соціальну норму, але ситуація, коли жінка отримує більшу зарплату, посідає вищу соціальну позицію і є більш успішною в кар'єрі, ніж чоловік, загалом є нетиповою і часто соціально несхвалюваною. Зокрема, в Україні 65% населення (і жінки, і чоловіки) переконані, що саме чоловік повинен заробляти більше [Гендерні стереотипи, 2007: с. 71]. Фінансова незалежність та професійна успішність жінок може слугувати підставою розпаду сімей та деструктивних реакцій чоловіків. У сучасному українському суспільстві чинником, який сприяє реконфігурації ролей сімейного годувальника, стає також трудова міграція жінок. Ці процеси особливо помітні у західних регіонах України, де 60–70% трудових мігрантів становлять жінки [Циммер, s.a.; Володько, 2007]. Трансформації сімейних гендерних практик у бік зменшення бінарного протиставлення та взаємного виключення пробле-

¹ Human Mortality Database. University of California, Berkeley (USA), and Max Planck Institute for Demographic Research (Germany). [Electronic resource] available at : www.mortality.org or www.humanmortality.de.

матизують низку питань, пов'язаних з інститутом шлюбу, сімейним насильством, батьківськими правами та практиками чоловіків тощо.

Соціальні канони зовнішності. Традиційно зовнішня привабливість визначається як важливіша для жінок. Проте кінець ХХ — початок ХХІ століть засвідчили поширення образів, які акцентують доглянутість, естетичність і сексуальність чоловічого тіла. Істотна роль у просуванні таких ідеалів тілесної маскулінності належить консьюмеристській культурі та рекламі, котрі таким чином стимулюють розширення збуту певних товарів, першою чергою чоловічого одягу та косметики. На думку деяких дослідників, у цій ситуації часто має місце так званий подвійний маркетинг, що передбачає орієнтацію реклами одночасно на гомо- та гетеросексуальних чоловіків. Зокрема, Д.Роглінгер зазначає, що чималий вплив на поширення еротизованих образів чоловіків у рекламі мали соціокультурні зміни, пов'язані з вимогами нормалізації гомосексуальності, що активно артикулюються гей- та ЛГБТ-рухами¹, починаючи з 1960–1970-х років [Rohlinger, 2002]. Це може бути пов'язане із тим, що для просування нових товарів рекламодавці намагаються змінити традиційні уявлення про маскулінність через наголос на природності чоловічого споживання товарів для догляду за зовнішністю. Цьому, зокрема, сприяє використання ідеї чоловіка-метросексуала — успішного міського чоловіка, що захоплюється шопінгом та витрачає значну частину свого доходу на підтримання та підкреслення своєї зовнішньої привабливості [Simpson, s.a.]. Можна також припустити, що використання еротизованих образів чоловіків у рекламі товарів та послуг для жінок орієнтується на фінансово незалежних жінок і в такий спосіб привертає їхню увагу та стимулює відповідний консьюмеристський вибір.

Наслідком поширення таких чоловічих образів стає розхитування традиційного розуміння маскулінності, позначеного засудженням надмірної уваги до власного зовнішнього вигляду та обмеженням спектра практик догляду з огляду на асоціацію та стигматизацію їх як фемінних або гомосексуальних. Це, своєю чергою, може спричинити проблематизацію сприйняття власного тіла, почуття незадоволеності та депресії, особливо в тих чоловіків, які не вирізняються особливо привабливою зовнішністю та тілобудовою, а також може викликати дискомфорт та збентеженість серед чоловіків, які з різних обставин не мають на всі ці речі ресурсів та бажання — сільських, старших за віком, бідних чоловіків тощо [Beunon, 2002: р. 77]. Таким чином, нині чоловіки можуть переживати проблеми, подібні до тих, що їх тривалий час мають жінки з “міфом краси” та “культу фемінності” [Бурейчак, 2007].

Розхитування соціокультурних уявлень про гегемонну маскулінність не обов'язково передбачає лише негативні реакції. Реакції чоловіків на такі зміни можуть набувати різних варіантів, що залежить від низки чинників. Проте можна говорити про умовно конструктивні та деструктивні сценарії

¹ ЛГБТ-рухи — соціальні рухи за припинення дискримінації та рівні права лесбійок, геїв, бісексуалів та трансгендерних осіб.

соціальної адаптації. Перші передбачають прийняття змін та адаптацію до них (зокрема, через переосмислення/переінтерпретацію власної ідентичності та практик її підкріплення/реалізації за нових умов). Другі, відповідно, пов'язані з проблематичністю прийняття або взагалі заперечення змін, що втілюється у деструктивних практиках стосовно себе (алкоголізм, депресії, суїциди тощо) або інших (агресія, насильство). Це може також набувати вияв у протистоянні змінам і в закликах повернутися до минулого [Кон, 2003]. Відповідно, чоловіки можуть шукати способи покласти край загрозі традиційним цінностям через ідеалізацію надійних минулих гендерних ідеалів. Вибір конструктивного чи деструктивного сценарію великою мірою залежить від соціально-економічних, культурних та політичних чинників, які визначають пріоритети гендерної політики держави та легітимують певні уявлення про нормативну маскулінність та фемінність.

Таким чином, криза маскулінності як феномен ХХ століття пов'язана з проблемами адаптації чоловіків до комплексу сучасних соціальних змін. Це великою мірою зумовлюється традиційними та консервативними за своїм змістом вимогами до маскулінності, що гальмують гнучке пристосування чоловіків до мінливого світу. З одного боку, зміна в бік егалітарних гендерних відносин та руйнування опозиційних уявлень про маскулінність і фемінність можуть сприйматися як відступ від принципів та прогнання залежно від обставин, що суперечить вимозі твердості волі та характеру чоловіка відповідно до традиційних уявлень. З іншого боку, як пояснює М.Месснер, небажання чоловіків змінюватися пов'язане із втратою влади, адже традиційний гендерний режим легітимує інституціональні привілеї чоловіків, і його зміна вочевидь передбачає більш рівномірний перерозподіл прав та привілеїв представників різних гендерних груп [Messner, 2006].

Есенціалістський підхід: криза маскулінності — невіддільний аспект гегемонної маскулінності

Есенціалістський підхід звертає увагу на те, що суть гегемонної маскулінності є деструктивною стосовно чоловіків, і це є її невіддільною та незмінною ознакою. Ідеться про те, що соціальні норми та очікування стосовно поведінки та сценарії успішності чоловіків є занадто обмеженими, що робить традиційні ідеали маскулінності недосяжними для більшості чоловіків. Це, своєю чергою, підсилює чоловічі тривоги в разі невідповідності цим нормам та соціальну стигматизацію “неуспішних”, “несправжніх” чоловіків. Отже, традиційне розуміння маскулінності сприяє та нормалізує деструктивні способи чоловічої самореалізації — через самообмеження, ствердження за рахунок підпорядкування інших, страх виглядати жіночним тощо. Е.Томсон та Дж.Плек [Thompson, Pleck, 1986], зокрема, говорять про те, що структура соціальних рольових очікувань щодо чоловіків визначається трьома чинниками:

- 1) нормою статусу;
- 2) нормою твердості (інтелектуальної, емоційної й фізичної);
- 3) нормою антижіночності.

Усі вони поокремо або у своїй сукупності здатні робити чоловіків вразливими до ситуацій, в яких існує загроза не відповідати цим критеріям “справжньої” маскулінності.

Норма статусу передбачає вимірювання успіху чоловіків величиною їхнього заробітку, кар’єрним успіхом та задоволенням матеріальних потреб своєї сім’ї. М.Кімел у цьому випадку використовує поняття “ринкова маскулінність” [Кімел, 2008: с. 40]. Такі соціальні уявлення про основну роль чоловіків відображаються в тому, що ситуація фінансової неуспішності може ставити під загрозу їхню маскулінність. Традиційне уявлення про мужність формується довкола багатства, влади та становища в суспільстві. Проте насправді дуже небагато чоловіків мають достатньо грошей, влади та поваги, аби почувати себе впевнено. Вимога фінансової успішності також часто примушує чоловіків робити вибір професії не на підставі схильностей, інтересів та захоплень, а керуючись критерієм прибутковості роботи та перспективності кар’єрного зростання [Берн, 2002: с. 169]. Таким чином, норма статусу, якій у реальності здатна відповідати досить невелика частка чоловіків, потенційно спричиняє занижену самооцінку та пошук не завжди конструктивних способів її підвищення. Компенсаторна маскулінність, яка активується в цій ситуації, покликана подолати невідповідність загальноприйнятому стандарту мужності. Часто вона може набувати форм демонстративної “крутизни”, що створює відчуття сили та контролю. Дж.Плек зазначає, що у випадку, коли чоловіки не відповідають одному з аспектів нормативного ідеалу маскулінності, вони схильні демонструвати перебільшену маскулінність в іншій сфері, тим самим компенсуючи власну неспроможність [Thompson, Pleck, 1986]. Наприклад, чоловіки, які належать до робітничого класу, більше інвестують у значущість власної фізичної сили, яка для них виступає компенсаторним індикатором маскулінності за відсутності фінансової успішності.

Норма твердості реалізується у трьох формах — фізичній, інтелектуальній та емоційній. Норма фізичної твердості — це очікування фізичної сили, витривалості та стійкості. Ця вимога може виявлятися, з одного боку, в бажанні підкреслити свою маскулінність, наприклад, через нарощення мускульної ваги, захоплення бойовими мистецтвами та силовими видами спорту. З іншого боку, норма фізичної твердості сприяє перебільшенню потенціалу своєї фізичної витривалості та робить чоловіка схильним нехтувати проблемами власного здоров’я, а це має дуже серйозні особисті та соціальні наслідки. До них можна віднести значно меншу тривалість життя чоловіків, характерну для всіх розвинених індустриальних країн. В Україні середня тривалість життя чоловіків є однією з найкоротших в Європі (рис. 2).

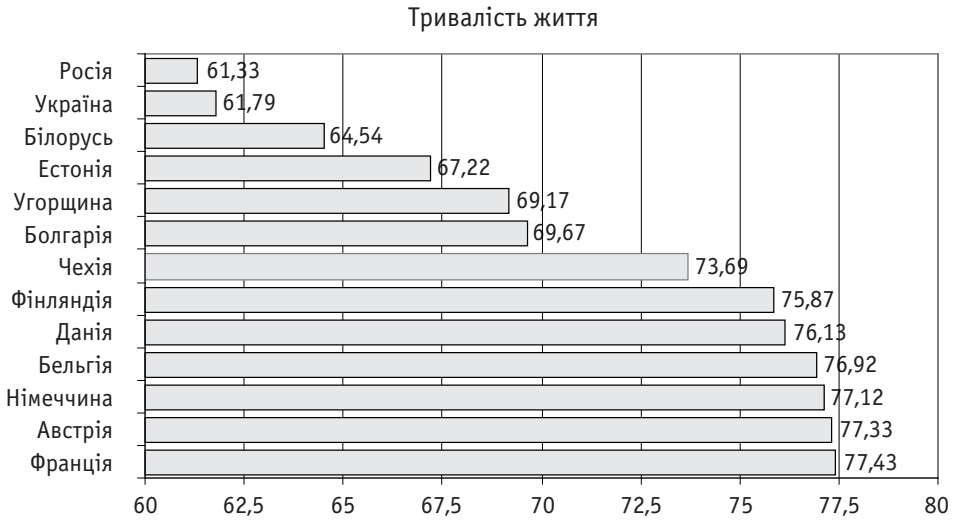

Рис. 2. Середня тривалість життя чоловіків в європейських країнах (2007)¹

Відзначу також, що середня тривалість життя чоловіків в Україні на 12 років коротша, ніж у жінок. Вона становила 62 роки проти 74 років у жінок 2008 року [Гендерна мапа України, s.a.]. Ці показники істотною мірою визначаються надсмертністю чоловіків у працездатному віці. Зокрема, у віці 20–45 років чоловіки вмирають у 3–3,5 раза частіше за своїх одноліток-жінок [Жінки і чоловіки в Україні, 2007: с. 17]. Така відмінність пов'язана з низкою обставин як генетичного, так і соціального характеру. До останніх, зокрема, належить більший ступінь залучення чоловіків до ризикованої поведінки, небезпечних для здоров'я виробництв, кримінальної діяльності тощо. Показники їхньої насильницької смертності перевищують аналогічні для жінок у багато разів. Суттєвим є також гендерний розрив на користь чоловіків серед самогубців. У підлітковому віці ці показники є надзвичайно високими. Зокрема, питома вага смертей від цієї причини для чоловіків у віці 15–19 років становить понад 15% від усіх померлих у цьому віці. Відповідні показники для жінок утричі нижчі [Жінки і чоловіки в Україні, 2007: с. 24]. Суттєвий гендерний розрив можна також спостерігати в соціально зумовлених видах захворювань. Зокрема, захворюваність на туберкульоз — хворобу, що з 1995 року визнана епідемією і якою уражено за неофіційними підрахунками 1,5 млн населення України, — у 3–3,5 раза вища у випадку чоловіків порівняно з жінками (ці цифри на 2004 рік сягали 27 727 випадків (72,2%) для чоловіків та 10 676 випадків (27,8%) для жінок) [Залучення чоловіків, 2006: с. 16]. Рівень захворюваності чоловіків на алкоголізм та алкогольні психози в середньому в 6–7 разів перевищує відповідні показники серед жінок. Чоловіки також у 5–6 разів частіше від жінок по-

¹ Human Mortality Database. University of California, Berkeley (USA), and Max Planck Institute for Demographic Research (Germany). [Electronic resource] available at : www.mortality.org or www.humanmortality.de.

трапляють під вплив наркотичної залежності [Залучення чоловіків, 2006: с. 18–19]. Таким чином, невинувато висока оцінка стану свого здоров'я, небажання та страх виглядати слабким та жага до ризику, підкріплені існуванням у суспільстві подвійних гендерних стандартів і толеруванням такої поведінки, спричиняються до перетворення чоловіків у заручників традиційних уявлень про маскуліність, за що вони розплачуються власним здоров'ям, а деколи й життям.

Норма фізичної твердості вимагає також застосування сили чоловіками у певних ситуаціях, коли невиявлення агресії може бути потлумачене як нечоловіча поведінка. Утвердження маскуліності через агресію можна розглядати як спосіб компенсування нездатності реалізуватися іншим чином. Дані досліджень засвідчують, що чоловіки, схильні застосовувати насильство, часто мають занижену самооцінку та низький соціоекономічний статус [Берн, 2002: с. 175]. Кримінальна діяльність загалом має чітке гендерне забарвлення. Так, в Україні на 2006 рік кількість чоловіків, засуджених за скоєння навмисного вбивства, майже в 7 разів перевищувала відповідну кількість жінок (87% проти 13%). Подібний гендерний розрив спостерігається й у разі інших видів злочинів, див.: [Жінки і чоловіки в Україні, 2007: с. 86]; щодо злочинів, скоюваних молодими чоловіками, які походять з робітничого середовища і часто є безробітними (див. також: [Edwards, 2006: р. 11]). Деколи недоступність влади, грошей та ресурсів спонукає компенсувати це, застосовуючи силу до осіб, які не можуть дати гідну відсіч. Чоловіки незаперечно домінують як агресори, що вдаються до фізичного, економічного та сексуального насильства стосовно жінок у сімейній сфері [Hearn, 2006]. Хоча насильство не є повсякденною практикою більшості чоловіків, однак застосування фізичної сили та агресії чоловіками є дуже поширеним явищем як в українському, так і у світовому масштабі.

Норма розумової твердості передбачає очікування на компетентність чоловіків у більшості життєвих ситуацій. З огляду на це багато з них уникають запитувати поради, навіть на шкоду пошуку необхідної інформації. Це може також спричинювати конфлікти у міжособистісних стосунках, коли визнання власної неправоти традиційно сприймається чоловіками як пониження їхньої чоловічої гідності [Берн, 2002: с. 177].

Норма емоційної твердості передбачає, що чоловік повинен вміти стримувати почуття та самостійно розв'язувати власні емоційні проблеми. Це, своєю чергою, збіднює міжособистісні відносини чоловіків, обмежуючи прояви емоційності. Чоловіки частіше від жінок потерпають від проблем саморозкриття, довіри своїх почуттів іншим, емпатії, здатності запропонувати емоційну підтримку близькій людині тощо.

Традиційну поведінку чоловіків обмежує також *норма антижіночності*, яка спонукає їх уникати стереотипно жіночих занять та моделей поведінки. У деяких чоловіків це може виявлятися у формі фемінофобії — страху здаватися жіночним, що ймовірно пов'язане зі стереотипом сексуальної інверсії, відповідно до якого фемінність у чоловіка сприймається як ознака гомосексуальності. М.Кімелл зазначає, що страх бути запідозреним у гомосексуальних схильностях спонукає чоловіків до надмірно маскуліної поведінки гомофобного характеру [Кімелл, 2008].

Хоча розглядувані вище приклади стосуються здебільшого сучасного суспільства, гендерні теоретики, котрі вивчають феномен маскулінності в історичній перспективі, стверджують, що приклади подібних криз можна відшукати в минулому. Це, наприклад, підтверджують дослідження кризи маскулінності в Англії епохи Тюдорів та ранніх Стюартів [Fletcher, 1995], фашистський варіант маскулінності [Mosse, 1996], поств'єтнамська криза маскулінності у США [Jeffords, 1989] тощо. Такі дослідження засвідчують, що соціальні зміни, які спричиняють перевизначення усталених розумінь маскулінності, сприймаються як загроза “справжній” маскулінності та викликають значний опір з боку чоловіків з традиційними уявленнями. А оскільки в самому визначенні патріархатної (гегемонної) маскулінності закладена вимога твердості, це робить адаптування до інших уявлень про маскулінність проблематичним.

***Критичний підхід:
криза маскулінності не має нічого спільного з реальністю***

Представники критичної позиції розглядають кризу маскулінності як дискурсивний продукт, проблематизований певними соціальними групами й далекий від реальності. Способи аргументації в цьому випадку можуть бути дуже відмінними.

Ідею про відсутність кризи розвиває у своїй праці з провокативною назвою “Кінець маскулінності” (1998) відомий британський теоретик маскулінності Джон МакІннес [MacInnes, 1998]. Його пояснення ґрунтуються на тому, що маскулінність — це не властивість, не характерна риса і не аспект ідентичності індивідів [MacInnes, 1998: р. 2]. З огляду на це будь-яка теорія кризи маскулінності є хибною. Маскулінність він розглядає як соціальний конструкт та винахід модерності; лише в цей історичний період маскулінність і фемінність вперше починають розглядатися як суттєво рівнопорядкові категорії. До цього часу уявлення про жінок як про меншовартісних істот, унеможлиблювало порівняння їх із чоловіками. Якщо на початку модерності маскулінність розглядається як соціальний концепт, покликаний легітимувати вищий статус чоловіків стосовно жінок, то згодом це уявлення трансформується в бік критики такого стану речей. На переконання Дж.МакІннеса, сама поява концепту маскулінності в публічному дискурсі була ознакою її кризи, оскільки вимагала переосмислення соціальних уявлень про маскулінність. Поряд із фемінізмом такому перевизначенню уявлень про маскулінність та фемінність великою мірою сприяють і “матеріальні сили” модерності, а саме модерний капіталізм та ліберальна політична філософія, які підважують патріархатні відносини [MacInnes, 1998: р. 322]. Уможливлення фемінізації зайнятості й досягнень жінок у сучасних суспільствах фактично зумовлює формальну рівність статей та скасування ідеології чоловіка як сімейного годувальника. Під “кінцем маскулінності” автор розуміє, першою чергою, початок занепаду уявлень про маскулінність як асоційовану з владою.

Слід зазначити, що більшість соціальних теоретиків профеміністського спрямування оцінюють ідею кризи маскулінності досить скептично (напр.: Герн [Hearn, 1999]; Вайтгед [Whitehead, 2005]; Едвардс [Edwards, 2006] та ін.). Це, зокрема, аргументується тим, що насправді підстав для кризи маскулінності є наразі небагато, оскільки чоловіки й надалі продовжують акумулювати у своїх руках повноваження, багатство та владу; в більшості професійних сфер залишається “скляна стеля”, яка блокує досягнення жінками найвищих посад; жінки продовжують виконувати більшу частину роботи з домогосподарства та догляду за дітьми, а також потерпати від насильства з боку чоловіків. Теоретики, які критично оцінюють факт кризи маскулінності, не заперечують, що протягом ХІХ — початку ХХІ століть відбувається зміна гендерного режиму в бік підваження влади чоловіків. Водночас ці соціальні трансформації не оцінюються як такі, що спричиняються до суттєвих змін у розумінні природи гегемонної маскулінності, а радше є свідченням її трансформації. Окрім того, сучасні наслідки гендерної дискримінації для жінок є несумірно більшими та масштабнішими порівняно з деструктивними досвідами чоловіків унаслідок зміни гендерного режиму. Така ситуація є характерною для всіх без винятків країн, навіть тих, що демонструють високі показники гендерної рівності, а про Україну, яка на цьому тлі виглядає не вельми оптимістично, годі й говорити [Hausman, Tyson, Zahidi, 2010].

Таким чином, очевидно, що в дискусії про кризу маскулінності варто розмежовувати феномени “маскулінності у кризі” (криза визначення) та “чоловіків у кризі” (криза досвіду), як такі, що між ними існує взаємовплив, але не взаємообумовленість. Три теоретичні підходи, розглянуті в цій роботі, засвідчують різні акценти у розумінні цих питань. Відповідно до історичного підходу криза маскулінності інтерпретується як трансформація соціальних *уявлень* про природу гендерних ідентичностей, відносин і структур, що потенційно може спричинювати дискомфорт та опір чоловіків. Есенціалістський підхід зосереджує увагу на деструктивних *досвідах* чоловіків, пов’язаних із занадто вузькими нормами гегемонної маскулінності. Таким чином, ці два підходи, по суті, порушують питання про те, що є більш кризовим для досвіду чоловіків — зміна гендерного режиму в бік послаблення патріархатних відносин чи, навпаки, їх підсилення. Критичний підхід відмовляється від означення сучасної ситуації і як кризи маскулінності, і як чоловіків у кризі, аргументуючи це недостатністю підстав для таких висновків. Всі ці інтерпретації, безумовно, становлять інтерес, однак важливо наголосити, що розгляд соціальних уявлень про маскулінність і досвід чоловіків неможливо інтерпретувати та застосувати без локалізації відповідної дискусії в певному соціокультурному та історичному контексті, а також без розгляду соціальних характеристик конкретних груп чоловіків. Однак хоч би якими були наголоси в теоретичних деконструкціях кризи маскулінності, очевидно, що сам факт таких обговорень засвідчує соціальну “відчутність” маскулінності та досвіду чоловіків, а отже, рефлексію стосовно питань, які впродовж тривалого періоду залишалися непомітними для соціологічного погляду, зокрема в українській соціології.

Джерела

Берн Ш. Гендерная психология / Берн Ш. — СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2002. — 320 с.

Бурейчак Т. Коммодифіковане тіло : дискурси тілесності в українській рекламі / Т. Бурейчак // Вісник Львівського університету ; вип. 1. — Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2007. — С. 149–161. — (Серія : Соціологічна).

Бурейчак Т. Криза маскулінності в теоретичній та емпіричній перспективі / Т. Бурейчак // Гендерні теорії, гендерні практики: налагоджуючи мости : Міжнар. наук.-практ. конф. : зб. доп. — Х. : Райдер, 2008. — С. 20–27.

Володько В. Вибір країни міграції та життєві траєкторії українських трудових мігрантів (регіональний аспект) / В. Володько // Вісник Одеського національного університету. Соціологія і політичні науки : зб. наук. праць. — 2007. — Т. 12, вип. 6. — С. 679–686.

Гендерна мапа України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.gendermap.org.ua/indicators/>.

Гендерні стереотипи та ставлення громадськості до гендерних проблем в українському суспільстві / за ред. Ю.І. Саєнка. — К. : ВАІТЕ, 2007. — 144 с.

Жінки і чоловіки в Україні : стат. зб. — К. : Держкомстат України, 2007. — 131 с.

Залучення чоловіків до збереження здоров'я в Україні : аналітичний звіт. — К. : Фонд народонаселення ООН : Мін-во України у справах сім'ї, молоді та спорту, 2006. — 70 с.

Здравомыслова Е. Кризис маскулинности в позднесоветском дискурсе / Е. Здравомыслова, А. Темкина // О муже(н)ственности : сб. статей / ред. С. Ушакин. — М. : Новое лит. обозрение, 2002. — С. 432–451.

Киммел М. Маскулинность как гомофобия: страх, стыд и молчание в конструировании гендерной идентичности / М. Киммел // Наслаждение быть мужчиной : западные теории маскулинности и постсоветские практики / Ш. Берд, С. Жеребкин. — СПб. : Алетей, 2008. — С. 38–57.

Кон І. Чоловіки, які змінюються у мінливому світі [Електронний ресурс] / І. Кон // Незалежний культурологічний журнал "І". — 2003. — № 27. — Режим доступу до статті : www.ji.lviv.ua/n27texts/kon.htm.

Марценюк Т. Формування маскулінності у дітей шкільного віку [Електронний ресурс] / Т. Марценюк // Інформаційно-просвітительське видання "Я" ; Харківська жіноча організація "Крона". — 2008. — С. 16–20. Режим доступу до журн. : http://www.krona.org.ua/mag/Men_problem_www.pdf. — (Спецвыпуск "Права мужчин в контексте равных прав и равных возможностей").

Марценюк Т. Відповідальне батьківство та гендерна рівність / Т. Марценюк // Інформаційно-просвітительське видання "Я" ; Харьковская женская организация "Крона". — 2008. — С. 12–13. — (Спецвыпуск "Новые роли для украинских женщин").

Рябчук А. Деструктивні маскулінності у пострадянському контексті на прикладі життєвих історій київських "бомжів" / А. Рябчук // Актуалізація проблем чоловіків в контексті їх рівних прав та можливостей : Всеукр. наук.-практ. конф. : матеріали конф. — Вінниця : ВООГО "Відкрите суспільство", 2008. — С. 12–13.

Стрельник О.О. Гендерна нерівність та актуальні проблеми чоловіків як клієнтів соціальної роботи / О.О. Стрельник // Методологія, теорія і практика соціологічного аналізу сучасного суспільства ; вип. 15. — Харків : ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2009. — С. 547–550.

Шевченко О. "Если ты такой умный, то почему такой бедный?" : Утверждая мужественность технической интеллигенции // О муже(н)ственности : сб. статей / ред. С. Ушакин. — М. : Новое лит. обозрение, 2002. — С. 288–302.

Циммер К. Як трудова міграція змінює Україну [Електронний ресурс] : К. Циммер. — Режим доступу : <http://www.unian.net/ukr/news/news-181289.html>.

Бейнон Дж. Masculinities and culture / Beynon J. — Buckingham, Philadelphia : Open University Press, 2002. — 191 p.

Bureychak T. Cossacks in Ukrainian consumer culture : new old masculinity model [Electronic resource] / T. Bureychak // Proceedings from GEXcel; Theme 2: Deconstructing the hegemony of men and masculinities conference 27–29 April 2009 ; ed. by Jeff Hearn. — Linköping : Linköping: Institute of Thematic Gender Studies, 2009. — P. 215–26. — Access mode : http://www.genderexcel.org/?q=webfm_send/55.

Clare A. On men: Masculinity in Crisis / Clare A. — London : Chatto & Windus, 2000. — 262 p.

Connell R.W. Gender and power / Connell R.W. — Stanford ; CA : Stanford University Press, 1987. — 334 p.

Connell R.W. Masculinities / Connell R.W. — Cambridge : Polity Press, 1995. — 295 p.

Edwards T. Cultures of masculinity / Edwards T. — London : Routledge, 2006. — 182 p.

Faludi S. Stiffed : The betrayal of the modern man / Faludi S. — London : Vintage, 2000. — 676 p.

Fletcher A. Gender, sex and subordination in England, 1500–1800 / Fletcher A. — New Heaven ; CT : Yale University Press, 1995. — 442 p.

Hausman R. Global gender gap report [Electronic resource] / R. Hausmann, L.D. Tyson, S. Zahidi. — Cologne ; Geneva : World Economic Forum, 2010. — Access mode : <http://www.weforum.org/404.html>.

Hearn J. Definitions and explanations of men's violences // J. Hearn // Men and masculinities. Critical concepts in sociology : Crime, war and violence ; Vol. 2, Part 5. — London : Routledge, 2006. — P. 361–393.

Hearn J. A crisis in masculinity or new agendas for men? / J. Hearn // New Agendas for Women / ed. S. Walby. — London : Macmillan, 1999. — P. 148–168.

Human Mortality Database [Electronic resource] // University of California, Berkeley (USA) ; Max Planck Institute for Demographic Research (Germany). — Access mode : www.mortality.org ; www.humanmortality.de.

Janey B.A. Masculinity in post-Soviet Ukraine : An exploratory factor analysis // B.A. Janey, S. Plitin, J.L. Muse-Burke, V.M. Vovk // Culture, society & masculinity. — 2009. — Vol. 1, issue 2. — P. 137–154.

Jeffords S. The remasculinization of America : Gender and the Vietnam war / S. Jeffords. — Bloomington, IN : Indiana University Press, 1996. — 215 p.

MacInnes J. The end of masculinity / J. MacInnes. — Buckingham : Open University Press, 1998. — 168 p.

Messner M. Men and masculinities / Messner M. // Men and masculinities. Critical concepts in sociology : Politics and power ; Vol. 1, Part 1. — London : Routledge, 2006. — P. 64–74.

Mosse G.J. The image of man : the creation of modern masculinity / G. Mosse. — Oxford : Oxford University Press, 1996. — 240 p.

Rohlinger D.A. Eroticizing men: Cultural influences on advertising and male objectification [Electronic resource] / Rohlinger D.A. // Sex roles : A journal of research. — 2002. — Febr. — Access mode : http://www.findarticles.com/p/articles/mi_m2294/is_2002_Feb/ai_90888979.

Segal L. Men at bay : the contemporary “crisis” of masculinity // Lynne Segal // Men and masculinities : Critical concepts in sociology ; Vol. 1, Part 1. — London : Routledge, 2006. — P. 272–281.

Simpson M. Meet the metrosexual [Electronic resource] / M. Simpson. — Access mode : <http://dir.salon.com/story/ent/feature/2002/07/22/metrosexual/index.html>.

Thompson E.H. The structure of male role norms / E.H. Thompson, J.H. Pleck // American Behavioural Scientist. — 1986. — № 29. — P. 531–543.

Whitehead S.M. The sociology of masculinity // S.M. Whitehead, F.J. Barret // The masculinities reader. — Cambridge : Polity, 2005. — P. 1–26.